

Bonden, bondehaven og autoriteterne

Med særligt henblik på perioden efter udskiftningen

Af Erik Kalsgaard Poulsen

Den foreliggende artikel om bondehaver blev ikke færdig fra Erik Kalsgaard Poulsens hånd (1). Erik døde midt i arbejdet 8. oktober 2002. Erik havde efter kandidateksamen i Europæisk Etnologi i 1993 et stipendium i havekunst og hofkultur på Institut for Arkæologi og Etnologi, hvor han også underviste i en årrække. Gennem årene blev det til flere artikler, konsulentarbejde, seminarer og deltagelse i netværk – oftest med udgangspunkt i passionen for haver og havekunst, 1700-tallets franske hofkultur og civilisationsprocessen. Erik var en højt værdsat ven og fagfælle. Han havde mange talenter, som han beklageligvis ikke fik lov til at udfolde fuldt ud. Erik besad en stor specialviden inden for havens kulturhistorie, ligesom dyrkning af såvel gamle roser som aurikler og primula havde hans store interesse.

I »Danske Lov« fra 1683 findes flere paragraffer vedrørende bondehaven. Nævnes kan artikel 18 i Tredje Bog, kapitel XIII, hvor der står, at enhver bonde »/skal aarligen/ imens hand haver Rum til og Lejligheden er/ i det minste legge fem humlekuler/ tre Ymper Abild/Pære/eller andre gode Træer/ og derforuden plante ti Pile/ eller have forbrut et half lod Sølv for hver hand forsømmer af dem til sin husbond. Hvor Bønderne ikke have Rum ved deris Gaarde/ da skulle de dem langs deris Geierder sette; Og skal een hver Amptmand/ eller Husbond/ tilholde Bønderne dette at efterkomme.«, og fra artikel 47: »Abild- og Kaal-have og Tofte/ som maa indhegnis/ skal hver Mand sig selv hegne med sit eget Gierde/ om hand vil have dem i Fred/ og værge dem for allehaande Slags fæ; ...«. Nævnes kan også artikel 23 i Sjette Bog, kapitel XVII: »Bryder mand anden Mands Abildgaard/ eller Kaalgaard/ og stæl Frugt/ eller Kaal / da bliver hand derfor Tyv/ saa som hand staal i hans Huus andre Koster.« Som det fremgår, var det de kongelige embedsmænd, amtmændene og godsejerne, der havde ansvaret for at lovene blev overholdt. De skulle sørge for at straffe både i tilfælde

hvor lovene ikke blev overholdt, og hvor der var tale om tyveri fra haverne. Efter vore dages ideer var der tale om særdeles hårde straffe.

Lovene illustrerer på udmærket vis den interesse autoriteterne, kongemagten og godsejerne, havde for velfungerende bondehaver. Frem til reformationen gjaldt det også gejstligheden. Blev der avlet humle nok til ølbrygning var det ikke nødvendigt at importere. Netop øl blev drukket i store mængder, både fordi vandet kunne være forurenset, og på grund af at »saltmaden« krævede 5-6 l væske dagligt. Også frugtmost var en udmærket (sund) erstatning for vand. Det var også nødvendigt at sikre tilstrækkelig avl af grønkål; idet det var et meget betydningsfuldt bidrag til bondebefolkningens vinterkost. For jordløse husmænd, som kun havde »en liden Kålhave«, kunne den være en livsnødvendighed. Fordelen ved grønkål var, at den var nem at dyrke, og at den tålte frost. At den blev spist var med til at sikre, at folk ikke døde af skørbug og andre mangelsygdomme. Pil var en meget nyttig vækst – den let slog rødder og gav læ. Den kunne anvendes til hegning, humlestager, bånd- og tækkekæppe, kurvefletning, koste med mere.

For at nå de ønskede resultater var holdningen, at der måtte sættes ind med tugt og trusler om strenge straffe. I 1700-tallet ændrede holdningen sig. Den gradvise udbygning af statsapparatet og den generelle samfundsudvikling førte til, at et voksende antal autoriteter satte ind for at ændre og bedre bøndernes stilling. Fremskridtsvenlige repræsentanter for godsejerstanden, borgerskabet og den oplyste enevælde ønskede nu at sætte ind med oplysning og præmiering på snart sagt alle felter. Også havebruget blev tillagt stor betydning. En af de autoriteter som fra slutningen af 1700-årene og mange år frem kom til at spille en central rolle var skolelærerne, ikke mindst fordi de virkede direkte ude i sognene. Med oplysning, gradvis inddragelse i den politiske offentlighed, stigende velstand og bevidsthed om eget værd begyndte bønderne selv at forholde sig til haven. Der kom nye autoriteter på banen, nu ofte fra bondestandens egne rækker. Det gjaldt blandt andre de såkaldte foregangsmænd som udviste særlig interesse for haverne. Med den brede kulturbevægelse i sidste halvdel af 1800-årene blev der lagt mere og mere vægt på prydhaven og den æstetiske betydning som kulturhøjnende faktor. Det skyldtes ikke mindst, at magthavere, godsejere og det højere borgerskab i en årrække stort set holdt bønderne ude fra politisk indflydelse, selvom de de facto havde flertal. Et af argumenterne herfor var, at man ikke kunne tillade, at bønder uden kultur og dannelse fik regeringsmagten.

Bondehaverne før udskiftningen

I langt de fleste tilfælde har bondehaverne uden tvivl været anlagt med henblik på selvforsyning. På baggrund af det spredte kildemateriale er det svært

at danne sig et klart billede af, hvordan haverne så ud, hvad der blev dyrket i dem og hvordan de blev passet? Der kan imidlertid ikke herske tvivl om, at der ikke har været forudsætninger for egentlige prydhaver. Nyttевærdien har været det helt centrale. Haverne har været enkle og funktionelle, ligesom udformning, beplantning og pasning har været bestemt af lokal sæd og skik, selv om der givetvis har været visse fællestræk af stor ælde. Variationerne på landsplan skyldtes blandt andet jordbunds- og klimaforhold, eventuelle afsætningsmuligheder og i bøndernes holdning til havedyrkning. Også bebyggelsesformen spillede en rolle. Størstedelen af befolkningen boede i landsbyer (kun i Nord- og Vestjylland var næsten al bebyggelse spredt). Landsbyernes størrelse varierede meget. Antallet af gårde lå hyppigt mellem 10 og 20, men der var også eksempler med helt op til 60 gårde. Hertil kom et antal huse, hvortil der også hørte en kålgård. Jo tættere bebyggelse, jo mindre plads til haver. Hertil kom mindre variationer på landsbyniveau, hvilket uden tvivl skyldtes, at haven ifølge bestemmelserne i »Danske Lov« ikke var omfattet af dyrkningsfællesskabet. Med hensyn til egnsvariationer, så havde Amagerbønderne for eksempel hverken køkken-, frugt-, bihaver eller beplantning ved gårdene. Til gengæld var der tale om markhavebrug, hvor grøntsager blev dyrket intensivt på markerne. Bønderne fulgte de traditioner, som de i sin tid havde bragt med sig fra Holland. Dyrkning af grøntsager på markerne blev i øvrigt også almindeligt i andre egne, hvor der var gode afsætningsmuligheder. Et eksempel var dyrkningen af tidlige ærter i Horns Herred. Andre steder var der, som det også kendes fra egne i Sverige, tale om en helt anden form, nemlig ekstensiv avl i »vilde haver«. Det gjaldt kirsebær og blommer i de kalkrige dele af Præstø Amt, på Stevns og i Fakse. I Kallehave sogn på Sydsjælland podede bønderne kviste af god frugt på vilde æbletræer i skoven, og i Lellinge ved Køge fik rigtbærende stikkelsbærbuske lov til at brede sig frit i haverne.

Salg af produkter fra bondehaverne

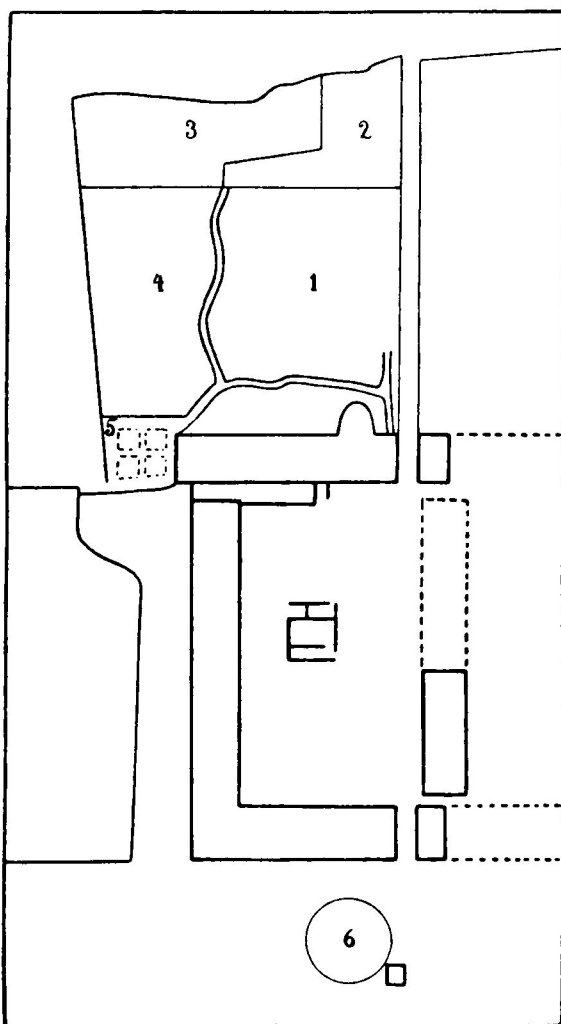
Hvad enten det skyldtes autoriteternes påbud, godsejernes initiativer, eller det skete på bøndernes egen foranledning, havde der i sidste halvdel af 1700-tallet fundet en vis specialisering sted indenfor frugt-, grøntsags- og humleavl. En afgørende faktor var naturligvis afsætningsmulighederne, og her fandtes de bedste i København og i købstederne. Hvad der derimod kunne virke hæmmende, hvad angik lysten til at satse på salg af haveprodukter, var forskellige love, der begrænsede handelen samt afgifter for indførsel i byerne (fx portpenge, accise, bompenge).

Allerede tidligt var der en livlig handel med humle. I det danske område var humleavlens på sit højeste i 1400-årene, men gik siden noget tilbage. I

1700-årene var Fyn, som tidligere, kendt for produktion af humle. Efter fru Anna Tholles indsats i 1700-1702 blev Brenderup sogn centrum for den nordvestfynske humleavl. Tørrede ærter af forskellige slags var også en betydningsfuld salgsafgrøde, og så tidligt som i 1656 skriver Arent Berentsen, at der på Lolland-Falster blev dyrket store mængder af ærter til tørring. I 1700-årene var der stadig en udbredt avl af grå (lollandske rosinærter), hvide og grønne tørrede ærter på de to øer. På Als, Langeland og Fyn blev der fremstillet store mængder most af æbler og pærer. I flere af de skovrige egne på Sjælland blev der avlet store mængder frugt, primært kirsebær, æbler og pærer. I Stevns- og Farø herreder, især i Store Heddinge, blev der avlet små sorte kirsebær. I nogle af bønderhaverne voksede helt op til 100 træer. Kirsebærrene blev fragtet til København »og forlanges der med stor begærlighed af Viinhandlere til Kirsebærviin, af Konditorer, og af private Folk til Mad og Syltning.« (2). I Præstø amt havde bønderne mange steder temmelig store frugthaver, ikke mindst i de landsbyer, der lå nær kysten. »På den Tid Træerne blomstre, afgive disse Strandbyer, f. ex. Kindvig og Sandvig, omgivne af temmelig store Frugtræer, i nogen Afstand et smukt Skue, da de synes indhyldede i Skyer af Blomster« (3). I gode år kunne bønderne sælge store mængder frugt, især æbler og pærer til skipperne, som så videresolgte lasten i hovedstaden. Bønderne i Lellinge ved Køge havde specialiseret sig i avl og salg af stikkelsbær i samme by. Amagerbønderne derimod leverede grøntsager; grøn-, hvid-, rødkål, løg, m.m. til København, Roskilde og Helsingør. Fra midten af 1760'erne blev der dyrket kartofler i Nordsjælland, især i Tikøb og Asminderød. De blev avlet af indvandrede bønder fra Kurpfalz, senere i århundredet også af lokale bønder og husmænd. I landsbyerne Ladeby og Fresløse ved Næstved avlede bønderne på »amagervis« kål, rødder og urter, som de solgte i de omkringliggende landsbyer. Endvidere var der rundt i landet en del husmænd, der tjente penge på at sælge lægeurter til apotekerne.

Størrelse, indretning og beplantning

Havernes størrelse og indretning varierede fra egn til egn og endda nogle gange fra gård til gård. I Viborg Amt spændte haverne således fra en halv fjerdingkar (ca. 90 kvadratmeter) i størrelse til et par skæpper (ca. 1400 kvadratmeter). En del fungerede som kålbed, resten var bevokset med græs og anvendt som blegeplads. Nu og da blev græsset slået eller brugt som græsningsareal for en tøjret kalv eller et par får. Ved gårdene lå haverne for det meste nord for stuehusene, mens de ved småhuse lå mod syd. I Skanderborg Amt var de på en halv snes favne på hver led (godt 400 kvadratmeter). Som det var almindeligt på Viborgkanten, blev den ene halvdel typisk

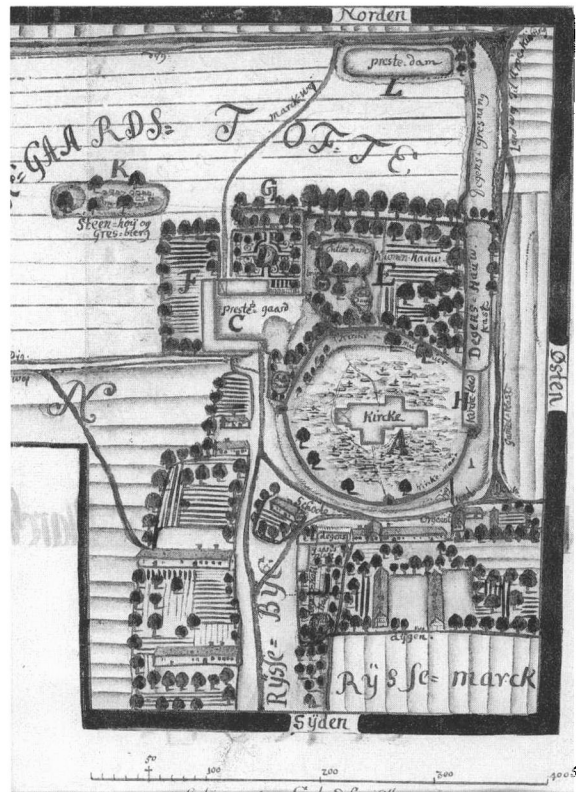
Bondehave ved Vedbysønder. Plan af Aug. Hennings, 1770.

1. Frugthaven.
2. Kålfjord.
3. Blegeplads.
4. Humlehave.
5. Små bede med forskellige slags urter.
6. Mødding.

anvendt til dyrkning af kål, – den anden til blegeplads. En plan fra 1770, udarbejdet af August Hennings, viser en bondehave ved en firelænget gård i Vedbysønder, Otterup sogn, Slagelse herred. Her er der tale om et større anlæg bestående af flere afdelinger. På gårdspladsen, op mod stuehuset, ligger en bihave, for gavlen en »urtehave«, dernæst følger henholdsvis humle- og frugthave, og længst væk blegeplads og kålgård.

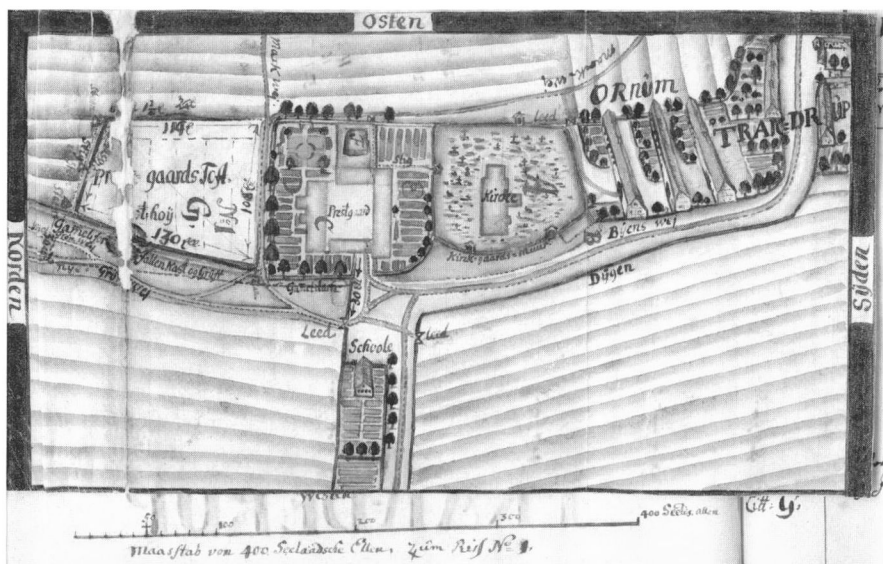
Planen over urtehaven ved gården i Vedbyøster viser fire kvadratiske bede adskilt ved en korsgang. Det synes at have været en almindelig løsningsmodel for kålgård/og eller urtehave. En anden mulighed var et va-

Haveplan, Tanderup på Ærø. Ærøsk Jordebog I. (Landsarkivet i Odense).

rierende antal mere eller mindre kvadratiske og/eller rektangulære bede. Diverse sving og skrå linjer forårsaget af ujævnt terræn, træer, buske og andet kunne være naturlige indslag i planen. På egnen omkring Viborg bestod urtebedene blot af et par pletter i græsset på blegepladsen. Nogle steder på Ærø og Als bestod gårdene kun af en lang længe, og som en plan over Tanderup på Ærø viser, lå urtehaverne, med små bede, ud for stuehusenden på nordsiden. I Riise, også på Ærø, synes der at have været tale om dyrkning på større samlede arealer. De har antageligt været udlagt med lange bede af en passende bredde, adskilt ved smalle gange.

Da haven skulle værnes mod kvæg, svin, høns og andet var indhegningen af haven af stor betydning, og den var da også påbudt i »Danske Lov«. Også her var der tale om variationer. Tang, tørv, jord, eller sten kunne anvendes, med eller uden beplantning. Nogle steder ved kysterne, som på Hesselø, blev der anvendt tang til gærder, der ofte var tre til fire alen (ca. 2-3 m) høje. I de stenfattige egne af Nordjylland blev der udelukkende anlagt jordvolde, og på de vestjyske hedeegne tørv. Flere steder i de træfattige egne af Sjæl-

Haveplan, Riise på Ærø. Ærøsk Jordebog I. (Landsarkivet i Odense).

land nøjedes man også med at hegne kålgården med jord- eller tørvediger. Andre steder var haverne omgivet af et risgærde, eller der kunne være tale om jordvold eller stendige beplantet med pil, buketorn eller tjørn. På Fyn blev der mange steder anvendt kræger og »små sorte blommer«. Utilstrækkelig hegning var naturligvis et problem. I landsbyen Buerup på Sjælland havde man gærder, tæt bevokset med buketorn, men nederst var der huller, hvor hønsene kunne komme ind og skrabe i urter og kål. For at komme dette uvæsen til livs fik landsbyens høns »sokker« på.

I Vest- og Nordjylland stod man overfor større problemer. Der ødelagde den hårde vestenvind og havgusen alt, der ragede op over diget. Det gjaldt både frugt og træer, men der kunne dog stå en enkelt forblæst hyldebusk i et hjørne af haven. Bag diget var det også svært at få noget til at gro, og ofte var der knapt til eget forbrug. Om vesterkanten af Nørrejylland berettes, at: »Intet seer uslere ud end Bondens Hauge paa Vesterkanten af Nørrejylland.«... »nogle faa Grønkaal udgjør gierne hele Herligheden.« Med den utilstrækkelige hegning fulgte også utilstrækkelig værn. Tilbage i 1620-erne skrev lensmændene til Chr. IV om forholdene i Fjends herred, at svin og andre høveder nedtrampede, hvad der kunne være sået og podet indenfor gærderne. I midten af 1700-årene havde forholdene ikke ændret sig. På egnen syd for Viborg stod det lidt bedre til. Hyld var meget anvendt som læ langs

gærderne, hvor der ofte også stod nogle rønnetræer. I nogle haver var der lidt stikkelsbær, solbær og/eller ribs. Derimod var der hverken frugt- eller humlehaver som i de gode egne. Her og der fandtes et par frugttræer, ligesom der nogle steder voksede humle på gærderne. Med hensyn til den øvrige beplantning synes disse haver ikke at stå meget tilbage i forhold til de større haver østpå. Grønkål var den vigtigste afgrøde, men desuden kunne der være tale om gulerødder, persille, porre, ærter (sukkerærter?), løg og peberrod. Hertil kom krydderurter som timian, kommen, kørvel, dild, malurt, krusemynte og hjertensfryd. Allerede 1648 skriver Simon Paulli i *Flora Danica*, at peberrod, dild, kørvel og timian blev dyrket i haverne over hele landet. Om timian skriver han, at »den bliver på Landsbyen årligt i store Hobe sået og plantet« og kalder den »en af de allerfornemste Madurter«. Overalt i landet »opelskede« bønderne selv alle slags urtefrø, og i Viborg Amt praktiserede man endnu i 1830-erne bredsåning af grøntsager, sandsynligvis efter ældgammel skik. Såning af urtefrø i rækker, med mellemrum og »efter snor«, synes at have været en ret sen invention. I foregangslandet England begyndte man i bedrestillede folks haver først denne praksis i slutningen af 1600-årene (4). I den første danske havebog, *Horticultura Danica* fra 1647, skrevet af Block, får læseren ikke meget at vide om grønsagsdyrkning. Den er »hver Mand bekiendt...«. Kun for de nymodens agurker og meloner anføres, at de sås i rækker, måske fordi der ellers var tale om bredsåning. Kålfør skulle ifølge Block sås Skt. Bents dag, den 21. marts, først i et såbed, for senere at udplantes. Block bruger megen plads i havebogen på at redegøre for en række regler angående arbejdsgange og håndtering af planter. Meget skulle gøres på bestemte dage eller ved ny- eller fuldmåne. Noget skulle også gøres, når månen var i aftagende. I 1700-årene regnede bedrestillede folk den slags for ren overtro, men det havde stadig stor betydning blandt bønderne. Fx skulle kålførerne, ifølge Karoline Graves (*Vestsjælland*) sås 25. marts på Marie Bebudelsesdag, og Skt. Hansaften skulle de hypes, ellers kunne man ikke forvente at få store hoveder.

I mange bondehaver voksede et større eller mindre antal af det, vi i dag ville kalde rene prydblomster, men som dengang tjente nyttige formål. De kunne indgå i medicin, anvendes som lugtelse eller til udsmykning. Nogle havde man dog også, fordi de var kønne at se på. I 1795 skriver præsten Niels Blicher om bønderne i Vium Lysgaard Præstekald, at en vildtvoksende vellugtende gøgeurt havde bønderne »ophøiet iblandt vellugtende Hauge Blomster« ... (5) men også at de plukkede og havde den »i Vandglasser staaende i Vindverne« (5). Da der er tale om en »physisk-økonomiske Beskrivelse« er denne blomst, som Blicher kalder »Dansk Natfiol/Dansk Hyacinth«, den eneste prydblomst, han nævner. Desuden gør han opmærksom på,

at der var plantet rejnfan i nogle af kålgårdene. Den stærkt duftende vækst havde her, som andre steder i landet, vundet indpas, fordi den havde stor medicinsk betydning. Den blev blandt andet brugt i ormekure til både dyr og mennesker.

Indenfor folkemedicinen blev såvel vilde som dyrkede vækster anvendt, og den var inspireret af »signaturlæren«. Denne lære var endnu særdeles god latin blandt læger i første halvdel af 1600-tallet. Ifølge den kunne planternes form, lugt og farve være indikator for den medicinske brug. Blomsterformen og farven på fx lungeurt og øjentrøst angav, at de var anvendelige i medicin mod henholdsvis lunge- og øjensygdomme. Der var dog også en række andre faktorer at tage hensyn til. Blandt andet at flere ingredienser måske skulle blandes, inden medicinen blev virksom. Hyld var meget brugt som medicinsk plante og fandtes i mange bondehaver. Blicher skriver om Vium-Lysgaardbønderne, at: »Meenige Mand veed at samle og tørre Blomsterne for at bruge dem, som Thee til at sveede paa i Forkølelser.« (6). »Den hvide lilje« (Madonnalilje) findes ikke på Blichers liste, men flere andre steder i landet blev den regnet for en fin medicinsk plante. Det gjorde derimod ambra såvel som røde og hvide roser. Det var særdeles nyttige vækster, idet de både kunne bruges medicinsk og som duftmiddel. De var uundværlige i forbindelse med fremstilling af »lugtelse«, almuens pendant til de bedrestillede potpourri, lugtevand og parfume. I tørret tilstand blev de, ligesom lavendel, anvendt til at lægge mellem linned og til røgning af stuerne. Røgningen fandt sted ved at lægge de tørrede blade på en glød, hvorved duften blev afgivet. I frisk tilstand blev de bundet i små buketter eller lagt i hovedvandsæg og medbragt af bondekonerne ved kirkegang. Nogle vækster i bondehaverne blev også anset for nyttige, fordi man mente, de var i besiddelse af overnaturlige kræfter. Det gjaldt fx Skt. Hansurt, der kunne tages varsler af. Blicher nævner grønkålen og rønnetræet. Om grønkålen skriver han: »Dersom der i din Hauge skulde imod Formodning lade sig en blegg Grønkål tilsyne ...da skal der vist i dette Aar komme Liig af dit Huus ...« (7). Rønningen blev ifølge Blicher tillagt stor betydning og voksede derfor i de fleste haver. Almuen opfattede det ikke blot som et helligt træ, det var også særdeles nyttigt i såvel medicinsk sammenhæng som i kampen mod hekseri og anden djævelskab. Blandt andet mente bønderne, at kærnestangen skulle være af røn for at hekse ikke skulle ødelægge smørkærningen.

Man kan få det indtryk, at det var meget småt med blomster i bondehaverne i 1600-1700-tallet. Imidlertid skriver Simon Paulli i *Flora Danica* fra 1648 om adskillige blomstrende vækster, som fandtes i bondehaver. Han skriver, at fx påskeliljer »har Bonden her i disse Lande allevegne nok af, thi når man ved Påsketid kommer ud i Bondens Haver, finder man dem stå og

blomstre overflødig ...« Fra samme kilde kan nævnes, at blandt andet også dorothealiljer, pinseliljer, iris, pæon (bonderose/pinserose) stokrose, stormhat og morgenfrue var at finde i landsbyhaver. B. Krarup skriver om tiden før udskiftningen: »Blomsterdyrkning var i sjællandske Landsbyer en nedarvet Skik, og det var Pigernes Stolthed, når de kunne fremvise størst mulig Blomsterpragt« (8). Blomsterne blev brugt til udsmykning ved landsbyfællesskabets fester: majgilde, ringridning ved pinsetid, midsommer- og høstfester o.a. Helene Stranges folkelivsskildring af livet på Nordfalster, giver også indtryk af, at blomsterne har været et indslag i egnens bondehaver.

Ved mange af de gamle bøndergårde fra tiden omkring udskiftningen lå haverne omme bag stuehuset, ud mod marken. De bestod af tre afdelinger, »stadshave«, »urtehave« og »frugthave«. Stadshaven bestod af en smal strimmel jord foran vinduerne, men ifølge Helene Strange var hver plet bevokset med løgplanter, stauder og sommerblomster af hjemmeavlede frø. Især om foråret var et stort blomsterflor, da man havde en del løgplanter, der kom igen år efter år som tulipaner, påske, pinse- hvidliljer, kejserkroner, pæoner. Sommerblomster var af hjemmeavlet frø, bl.a. digitalis, løvemund, reseda, levkøj og gyldenlak. Bellis, aurikler, primula, balsam, ambra, lavendel samt forskellige lægeurter var også typiske indslag i haverne. Der kunne også vokse buske som peberbusk, snebolde, guldregn, jasmin, og syren. Måske har en blomsterhave begrænset til et bed ved stuehuset været almindelig udbredt. I hvert fald skriver Christine Reimer i sin skildring af nordfynsk folkeliv, at blomsterne ved bøndergårdene måtte nøjes med en lille strimmel jord nærmest stuehusmuren. Ved småhuse var der sædvanligvis tale om et par blomsterbede på hver sin side af indgangsdøren. Reimer nævner i store træk de samme blomster som Strange.

Den generelle holdning både til almuen og dens haver før udskiftningen var ganske negativ. Kongens repræsentanter ude i landet klagede ofte over bøndernes manglende vilje til at efterkomme lovgivningen. Andre som kendte forholdene på landet var som oftest af samme holdning. I en indberetning til rentekammeret fra 1735 om landvæsenets tilstand i almindelighed, skriver C. M. Holstein om bønder, der er henfaldne til liderlighed, spil og drik og dovne koner, der ikke gider arbejde. Der måtte sættes ind med hårde straffe, mente Holstein. I 1767 finder Pontoppidan i »Den danske Atlas« anledning til at beklage sig over tingenes sørgelige tilstand, og opfordrede til en øget indsats for havesagen. I 1770 giver August Hennings udtryk for væmmelse både over Otterupbøndernes urenlighed og deres grove livsførelse. Han beklagede sig også over, at bønderne ikke lugede ukrudtet i haverne. Humlen passede de dårligt og i almindelighed lå halvdelen på jorden. I kålgården dyrkede de ikke andet end grønkål og kommen.

Udskiftningen

I 1700-årene var der i flere europæiske lande en stigende interesse for landbruget og bønderne. I Frankrig angreb de såkaldte fysiokrater således blandt andet privilegiesystemet og den merkantilistiske skattepolitik. De formulerede en række nye vidtrækkende ideer om det samfundsmæssige system. Jorden og landbruget blev nu anset som et værdifuldt potentiale og fysiokraterne mente, at kun ved at hæve udbyttet af jorden kunne man øge velstanden. Andre rettede kritikken mod selve hofkulturen og dens bærende værdier. Den franske filosof J.-J. Rousseau var primus motor og satte det sunde, ukomplicerede liv på landet overfor, hvad han anså for at være en degenereret, overforfinet urban civilisation. Også i flere af de tyske småstater gik fremskridtsvenlige medlemmer af embedsadelen til angreb på den aristokratisk-frankofile livsstil ved hofferne. Forfattere som J.G. Herder anså bønderne som de sande repræsentanter for de oprindelige tyske kulturværdier. Mange af de nye ideer vandt også genklang i førende kredse herhjemme. Også den unge Chr. VII blev optaget af de nye europæiske frihedsidealer, både som et mål i sig selv og som et middel til landvæsenets fremme. Heller ikke her havde man haft held med den merkantilistiske skattepolitik eller forsøg på at fremelske en industri, der grundede sig på privilegier. Handelen var svingende og samtidig var en befolkningstilvækst i Europa med til at bekræfte forestillingen om landbrugets centrale rolle. I ledende kredse erkendte man efterhånden, at landbruget var det eneste produktive erhverv i riget. Man havde forsøgt at presse produktionen op indenfor de gængse rammer, blandt andet ved øget hoveri og ved indførelse af stavnsbåndet, men uden det ønskede resultat. Et nyt middel var en udskiftning af jorden og forbedringer af bøndernes kår. Allerede i 1765 blev bønderne på Bernstorff Gods selvejere. Hoveriet blev afskaffet, jorden udskiftet og landsbyfællesskabet ophævet. De gode resultater gjorde dog ikke det store indtryk. Selv om godsejerne i de landøkonomiske indberetninger fra 1750'erne og frem i princippet stillede sig positive i forhold til udskiftningen, var de i virkeligheden ofte modvillige. I realiteten gjorde de ikke de store forsøg på at føre de stadig mere vidtrækkende planer ud i livet. Som argumenter blev det typisk fremført, at bønderne var modvillige, at de ikke kunne klare det store arbejde, der fulgte med, og at de ikke kunne blive enige om fordelingen af jorden. Så valgte regeringen en anden ganske radikal løsning, en tvangsmæssig omstrukturering af jorden – i form af udskiftning og opløsning af landsbyfællesskabet. Det var begyndelsen til en overgang fra fæste til selveje, en forskydning fra naturaløkonomi til pengeøkonomi og efterhånden en fuldstændig omkalfatring af livet på landet. Den egentlige udskiftning strakte sig over en relativ kort periode, ca. 10-20 år,

og bredte sig i 1770'erne på Bernstorffs initiativ. Overgangen til selveje løb over ca. 70 år, og først langt op i det 19. århundrede fjernes de sidste rester af feudale ordninger vedrørende jorden. Hvad angik bondens personlige frigørelse, var det Den Store Landbokommission nedsat i 1786, der førte til ændringer. Det resulterede allerede året efter i en forbedring af retsstillingen, og i 1788 i afskaffelsen af stavnsbåndet. De mange radikale ændringer svækkede godsejerne, som reagerede med stor modvilje; men det hindrede dog ikke, at de ubønhørligt blev ført ud i livet.

Landhusholdningsselskabet

En institution, som fik stor betydning, blev oprettet allerede i 1769. Det var Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, et privat foretagende, men støttet af regeringen. Det nye selskab ønskede især at fremme landbrugsøkonomiske og tekniske udvikling, og det skulle ske ved præmier og belønninger. En af de første prisopgaver handlede om fællesskabets ophævelse og en anden om hegningsplantning. Netop fremme af og opmuntning til hegningsplantning og havebrug var et af selskabets vigtigste programpunkter, og foreningen lå her helt på linje med de reformvenlige kræfter i de kommissioner, der blev nedsat med henblik på reformering af landbruget. Således mente godsejer A. V. Hansen Frydendal, at de forældede bestemmelser om anlæg af humlekuler, plantning af frugttræer, pile m.m. i »Danske Lov« helst skulle afskaffes helt. Var de blevet efterlevet, ville landet siden 1683 være blevet dækket af skove, piletræer, humle- og frugthaver. Godsejeren mente, at ønskelige forbedringer langt snarere kunne ventes fremmet ved præmier, eksempler og »venlige overtalelser«. For netop at fremme havesagen blev en række publikationer om emnet præmieret. Således modtog slotsgartner J. L. Mansa i 1787 selskabets guldmedalje for en »Hauge-Katekismus« skrevet til menigmands, især bondens, oplysning. Selskabet tog også selv initiativ til udgivelser, dog mest om frugtavl. For mere direkte at fremme sagen ansatte selskabet i 1805 en gartner, der skulle hjælpe bønderne under Københavns amt med anlæg af deres haver.

For at få overblik over det potentiale jorden, landbruget og bønderne udgjorde, opfordrede Landhusholdningsselskabet præster, embedsmænd og andre interesserede til at skrive beretninger om de enkelte landsdeles tilstand. På baggrund af disse beretninger kunne der lægges planer for fremme af landbruget over hele landet. Blandt dem, der fulgte opfordringen, var rationalistisk orienterede og fremskridtsvenlige præster, inspireret af oplysningstidens tanker og nye ideer. En af dem var Niels Blicher, sognepræst i Vium-Lysgaard lidt syd for Viborg. I 1795 udgav han »Topographie over

Vium Præstekald«. Tre år senere fulgte præsten Joakim Junge efter med »Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog«. Disse civiliserede repræsentanter for den oplyste enevælde så et dybt svælg mellem sig selv og almuen. Bønderne var ikke alene temmelig rå og grove mennesker. De var utugtige, irrationelle, overtroiske, ofte urenlige og uordentlige, levede efter naturens ur, var sløse og ubeherskede, med hang til grusomhed. Et af de positive træk var, at hengivenheden til det kongelige hus var dybt rodfæstet i alles hjerter. Blicher anså grundlæggende bønderne for at være ædle, gode mennesker og mente, at de sidste årtier var præget af en vis fremgang. Han mente, at det først og fremmest var hoveriet og den deraf følgende trælletilstand, der hindrede både fremgang og oplysning. Landbruget var derfor ineffektivt og det potentiale, jorden repræsenterede blev ingenlunde udnyttet, hverken hvad angik ager- eller havebrug. Hertil kom, at gamle sædvaner, overtro og uvidenhed ofte stillede sig i vejen for fremgang. Fx irriterede det ham, at ingen forstod at benytte sig af rønne-træets brugelige træ og nyttige bær. Træerne stod i bondehaverne alene »til Sirat«, og grene og kviste benyttes kun i overtroens øjemed. Blicher mente, at almuen først og fremmest måtte »bibringes Smag på, og lyst til Selv-Læsning« (9). En forbedret skole ville være det sikreste middel til fremme af kultur og oplysning. I hvert hus burde der findes en tabel med uddrag fra lovgivningen »over Pligterne, der påligge Almuen, som Lemmer af det borgerlige Selskab« samt endvidere en »god Sundhestabel« (10). For selv at bidrage til oplysning af sognebørnene lod Blicher blandt andet en del gode læsebøger cirkulere bl.a. Jørg. Hjelmkrones »Fuldkomnere Landbrug« og Lundbergs »Have-Bog«.

At fæstesystemet var en alvorlig hemsko for virkelig fremgang blandt bønderne, var professor i landøkonomi Gr. Begtrup enig i. Han udgav i årene 1803-12 med støtte fra Landhusholdningsselskabet »Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark« i syv bind. I første bind, om tilstanden på Sjælland, skriver han: »Fæstebonden har ingen Opmuntring til Drivt og Vindskibelighed ...« og at han er »skiøfsløs og træven ... til at dyrke sin Jordlod; han elsker ikke at indhegne den, han har ingen Drivt til at anlægge Have, plante Frugt- eller vilde Træer« (11). I beskrivelserne gør Begtrup opmærksom på de gode resultater, som er opnået, først og fremmest blandt godsejere og præster, men undlader dog ikke at nævne, når flittige bønder havde held med noget, der kunne tjene som forbillede for andre. Professoren måtte dog ofte konstatere, at bønderne ikke udnyttede de muligheder, der lå for. Det ærgrede ham fx, at Amagerbønderne trods deres store flid var uden raffinement. De dyrkede ingen finere havesager ligesom de hverken videreførædlede eller anskaffede nye, bedre sorter: »De blive ved det gamle«. Et andet eksempel er bekæmpelse af ukrudt. Mange sjællandske

bønder lod det blot vokse i overflødighed i indhegninger, haver, gærder og grøfter med mere. Inden blomstringstiden var omme, burde ukrudtet slås og udnyttes. Det forstod de fynske bønder at gøre. Det slåede ukrudt blev brændt, og asken benyttet som lud til at vaske med. Det havde den vist sig fortrinlig til. En anden mulighed var at nedgrave det slåede ukrudt, for derefter i løbet af et par år at forvandle den til værdifuld gødning. Endelig kunne man skære det unge ukrudt i hakkelse sammen med andet foder, idet det blev ædt med begærlighed af kreaturerne. Begtrup henviser flittigt læseren til god litteratur om afgrøder, dyrkningsmetoder med mere. At han især henviser til publikationer, støttet af Landhusholdningsselskabet, er ikke så underligt. Det havde æren for, at landbrugets faglitteratur sidst i 1700-tallet blev forøget med en række prisskrifter, talrige værdifulde afhandlinger i tidsskrifter og i den officielle almanak. Alt dette fik bønderne sjældent om overhovedet kendskab til ved direkte læsning. Alligevel nåede noget af den værdifulde viden ud til dem, blandt andet med præster og godsejere som mellemmand.

Initiativer fra regering og konge

Også regeringen var opmærksom på havebrugets betydning, og på dens foranledning blev der anlagt en planteskole på Frederiksberg. I perioden 1775-85 blev der gratis uddelt 20.000 forædlede træer, som blev plantet i nord-sjællandske bønderhaver. Et andet initiativ til fremme af udviklingen tog Frederik VI i 1811. Da udsendte han et åbent brev til landets embedsmænd om at opmuntre bønderne til at anlægge haver ved deres huse og gårde. I skoleloven 1814 gentog man Chr. VII's forordninger om skoler på landet, hvori det hedder: »Til ethvert Skolehuus skal lægges en tilstrækkelig Kaal-hauge«. Der kunne flittige børn med god opførsel belønnes med at lære at plante og pode, såvel som andre »Haugedyrknings-Sysler«. Baggrunden herfor var, at man var begyndt at undervise i havedyrkning på seminarierne, så lærerne senere kunne virke aktivt for sagen ude i sognene. Da der i 1794 blev oprettet et seminarium på Fyn, skulle seminaristerne undervises i både mark- og havedyrkning. Dette krav blev gentaget og udvidet i 1796. Ved seminariet i Borris (oprettet i 1806) skulle seminaristerne både undervises i havedyrkning og formering af pile- og anden træplantning. De skulle øve sig i praksis i de små haver, der blev anlagt hos de bønder, hvor seminaristerne boede under uddannelsen. I forbindelse med skolens oprettelse blev det i et reskript fastslået, at seminaristerne efter eksamen burde efterkomme befalingen i Danske Lovs III-13-18 om plantning af humle, frugt- og piletræer. Som århundredet skred frem viste disse tiltag sig at bære frugt. Haveinteresserede lærere blev foregangsmand mange steder i landet.

Udskiftningen og bondehaverne

Hvad angik havesagen, resulterede udskiftningen og udflytningen af gårdene i de fleste tilfælde ikke i noget fremskridt, snarere tværtimod. Mange af de gamle haver, som lå i landsbyerne, blev ødelagt. Fx måtte bønderne i landsbyen Kragerup, Sæbygaards Amt, forlade deres »skønne Frugthaver«, da alle gårdene blev udskiftet. I tilfælde, hvor der blev valgt en såkaldt stjerneudskiftning, og de fleste kunne blive boende i landsbyen, kunne haverne bevares. Hvem der skulle flytte ud, blev ofte afgjort ved lodtrækning. Ved de nye gårde måtte man så begynde at anlægge en have på den bare mark. Da Høvangsgård i Kjeldbylille på Møn blev udflyttet, blev der kort efter 1800 anlagt en have vest og syd for gården, og her blev flere af frugttræerne fra den gamle have plantet. I 1809 blev Klokkergården flyttet ud fra landsbyen Bjørup, Systofte sogn på Falster, og her valgte man at benytte det gamle stuehus som aftægtsbolig. Herved kunne den gamle frugthave bevares.

Ved de udflyttede gårde blev der ifølge Begtrup overalt sørget for, at der blev udlagt og indhegnet noget jord til have. Det almindeligste var, at et hus fik tillagt 1,2 skp. (827,4 kvadratmeter) land og en gård 4 skp. (2.758 kvadratmeter). Der var dog godsejere, der tillagde bonden et større areal til haveplads, i nogle tilfælde helt op til 1 ha. (10.000 kvadratmeter). Det areal, der ikke blev anlagt som urte-, frugt-, eller humlehave, kunne så anvendes som blegeplads, kalvehave eller lignende. Begtrup påpegede, at »Mange Proprietærer have opmuntret, og underrettet deres Bønder om, hvorledes de på det bedste skulle anvende deres Havepladser.« Det skete blandt andet ved uddeling af gratis frugttræer, eller ved at sikre, at bønderne kunne købe træerne billigt i »Træskoler«. Blandt disse var baron Adler til Adlersborg, kaptajn Stub til Kalund Ladegård og kammerherre og amtmand V. Løvenskiold. Sidstnævnte havde »ved sin gartner ladet adskillige bønders haver indrette, og pynte, og givet dem frugttræer, og pile til at sætte omkring ved gærdet, og desuden en årlig præmie i de første år til havens dyrkning, af 6-10 rdlr.«. Selv om disse bestræbelser virkede fremmende nogle steder, gik der ofte mange år, inden man på udflyttergårdene fik tid eller overskud til at interessere sig synderligt for havevæsenet.

Iagttagere måtte imidlertid så sent som i 1830'erne konstatere, at havevæsenet mange steder var i direkte tilbagegang. De gavnlige følger af udflytningen og fællesskabets ophævelse omfattede ikke haverne. På en udflyttergård var der ofte meget ekstraarbejde ikke mindst, hvis den var blevet lagt på den tidligere fællesjord. Markerne krævede meget bearbejdning, inden de blev rigtig tjenlige. I de fleste tilfælde gik der derfor mange år, inden man fik overskud til at tænke på at anlægge en have. Selv ved de store god-

ser, hvor haverne ved udflyttergårdene i en del tilfælde var blevet indhegnet og fik anlagt ret store frugthaver, voksede de nye træer ofte dårligt. Forsøgene mislykkedes af flere grunde. Bønderne havde fx ikke tilstrækkelig viden om frugtavl, pasningen var mangelfuld og tillige var mange af de nye haver blevet anlagt nord for stuehuset »hvor Sneen lå længe om Foråret og hvor Sommerens Sol var uden virkning«. Mange af de udflyttede gårde lå derfor stadig på den nøgne mark uden anden omgivelse end »nogle Stakke, et Møddingsted og en lille Toft, af hvis slette Jordvold enkelte Pilebuske, sjældent et par krøblede Småtræer, rager frem« (12). I de gamle landsbyer var blomsterdyrkning en nedarvet skik. Blomster blev anvendt ved majgilder og andre af årets fester; men festerne mistede deres betydning med fællesskabets ophør. Hermed mistede blomsterdyrkingen også den betydning, den havde haft tidligere, med stor tilbagegang til følge.

I de mange amtsbeskrivelser, som på husholdningsselskabets opfordring blev udarbejdet i 1820-30'erne, tegnede der sig et lige så mistrøstigt billede af situationen. I det meste af Jylland var der ikke sket fremskridt, og i flere amter manglede selv simple kålgårde ved mange af bøndergårdene. I Skanderborg amt var der endnu i 99% af tilfældene tale om små kålgårde hegnet med jord eller stendiger. De eneste afgrøder var stort set kål og kartofler. Bedre stod det til på Als, i de østlige dele af Sønderjylland og på Kolding-Fredericia-egnen. På Fyn var havebruget veludviklet i 1830'erne. De fleste bønder havde haver på sædvanligvis 2-4 skpr. land (ca. 1400-2800 kvadratmeter). Efter frugtavl var køkkenhaven det vigtigste. I Odense amtsbeskrivelse står, at den fynske bonde ikke længere lader sig nøje med grønkål og kartofler. Han vil også have suppeurter af forskellig slags. I dette amt manglede egentlige blomster- og lysthaver endnu i de fleste tilfælde ved bøndergårdene.

Ifølge amtsbeskrivelsen for Lolland-Falster fra 1844 var der ikke den store interesse for havebrug (køkken- og humlehaver). Det fremhæves imidlertid, at der ikke manglede sans for haver. Bonden holdt af at plante og pleje frugttræer, ligesom konerne gerne pyntede op med mange smukke blomster. Frugttræer og blomster fandtes derfor i næsten enhver bondes have. En have på Falster i 1840'erne findes godt beskrevet i en folkeminderetning af Lars Rasmussen og bekræfter ovenstående. Den lå ved Klokkergården, udskiftet fra landsbyen Bjørup, Systofte Sogn, i 1809. Størstedelen af haven lå syd for stuehuset, og der var direkte adgang til den fra bryggeret. Den var på typisk vis omgivet af en jordvold, beplantet med et gærde af tjørn, pil, et par upodede frugttræer og en benved. I haven fandtes ikke så få frugttræer, både æbler (seks sorter nævnes), blommer, kirsebær og pærer. Af sidstnævnte var der kun to forskellige, og det selv om Brørup var kendt for avl af pærer. Der blev også avlet en del forskellige grøntsager,

men det fremgår ikke, om der har været en egentlig køkken- og frugthave. Til gengæld var der to humlehaver henholdsvis ved den vestlige og østlige del af haven. Selve haven var opdelt i bede omgivet af små hække. Langs midtergangen voksede en lavendelhæk. Lars Rasmussens mor Ane Margrethe var en stor blomsterelsker og holdt meget af sin have. Den blev holdt i fin stand, bedene blev holdt med omhu, og gangene skuffet, så snart der viste sig græs eller ukrudt. Moderen opformerede selv en mængde træer og buske. Af de blomstrende var der i haven pebertræ, jasmin, syren og hyld. Der var også blomster fra det tidligste forår til det sene efterår, – både løgplanter, stauder og sommerblomster. Klokkergårdens have var særlig kendt for sine mange roser, som Ane Margrethe var dygtig til at opformere. En del blev taget ind og brugt som stueplanter. »...og som om sommeren var et rosenflor i haven, var der om vinteren et rosenflor i stuen«. Når et barn i omegnen døde, blev kisten gerne pyntet indvendig med roser og buksbomkviste. Ved en sådan lejlighed tyede man ikke sjældent til Klokkergården, beretter Lars Rasmussen.

En sjællandsk mønsterbonde

Det er svært at bedømme, hvor mange bønder, der blev påvirket af de initiativer til fremme af havebruget, der blev taget af blandt andet Landhusholdningsselskabet, men nogle var der. Bl.a. den vestsjællandske bonde Søren Pedersen (1776-1836). Han blev fæster efter sin far på Kragbjergsgård i 1811. Gården hørte under Borupgård, Sorø Akademi og var 15 år tidligere blevet udflyttet fra landsbyen Havrebjerg. Der var et stort arbejde at flytte gården med bygninger, stenbro m. v. og dernæst at få hele driften lagt ind i nye rammer. Sorø Akademi var krongods, og der blev efter fastlagt standard udlagt et havestykke på 1/2 td. Land (2500 kvadratmeter) ligesom en indhegning i form af en grøft og en vold blev bekostet af kronen. Den unge Søren Pedersen var meget interesseret i havebrug, og han skriver siden i sine optegnelser, at han holdt meget af både haveurter og frugter, og at havearbejde var en af »mine kiereste Sysler«. Han sørgede derfor for, at både træer, buske og urter blev flyttet med fra den gamle have i landsbyen. Resultatet af anstrengelserne var imidlertid nedslående, for væksterne sygnede hen, og de fleste gik snart ud. Grunden hertil var, at den ny have lå på bar ubearbejdet mark, og at Søren Pedersen ikke havde tid til eller forstod at passe væksterne rigtigt. Familien valgte derfor, som mange andre, at indhegne et mindre stykke havejord (ca. 350 kvadratmeter) nærmest stuehuset med stengærde. Stenene dertil blev med stort besvær gravet på markerne, hvorpå haven igen blev plantet til med mange små buske og træer. Også dette forsøg slog fejl, og haven endte derfor som kålgård. Resten af have-

arealet blev benyttet til korndyrkning. Efter to år kom der en ny godsbestyrer på Sorø Akademi, og han beordrede straks alle, der havde ladet haverne forfalde til igen at opgrave grøfterne. Endvidere skulle de hvert år plante 30 favne af grøfterne rundt om markerne til med pil. Stiklinger blev stillet gratis til rådighed, og Søren Pedersen benyttede derfor lejligheden til også at plante pil omkring haven. Faderen anså haveprojektet for tidsspilde, og sønnen fik tit utak af ham – moderen derimod lønnede ham ofte med nogle skilinger for at opmuntre ham til at fortsætte. Mens Søren Pedersen var soldat, fik han lejlighed til ved København, på Amager og Helsingør-kanten at se på gårde, haver, frugtplantninger og skovplantning: »for egen Afbenyttelse i sin Tid, efter Formue og Omstændigheder«.

I 1810 kom Søren Pedersen hjem fra militærtjeneste, og året efter overtog han gården. Han gik straks i gang med at forbedre haven. Han var nu bedre rustet, idet han havde købt Mansas »Have-Katekismus eller Grundregler for nyttig Have-Vexters Dyrkning i Danmark....«. Grænsen mellem den gamle og ny have blev slettet, og hele det 2500 kvadratmeter store areal blev inddelt i fire hovedkvarterer, adskilt ved 3 alen (ca. 2 m) brede gange. Så begyndte flere års hårdt arbejde med at gøre jorden tjenlig, med kulegravning, gødskning og påkørsel af mere muldjord. Efterhånden som kvartererne blev færdige, plantede han urter, rødder, kålplanter og kartofler. Endvidere blev et stykke af arealet indrettet som humlehave. Søren Pedersen begyndte at tjene penge på haveprodukterne, herunder også fra pilehegnet omkring haven, og det opmuntrede ham virkelig til at fortsætte arbejdet. Snart begyndte nogle i sognet at blive misundelige og kaldte Søren Pedersens forehavende for »Amagervæsen«, men han fortsatte i stilhed og lod dem sige, hvad de ville. Søren Pedersen begyndte også at købe frugttræer fra Sorø Akademis have, hvor der øjensynligt fandtes en »Træskole«, men her var heldet ikke rigtigt med ham. Igen og igen gik nogle af træerne ud. Det endte dog med, at han fik plantet 30 frugttræer langs hovedgangene. Bortset fra nogle få frugter i årene inden, var det først i 1824, at der kunne høstes pærer og året efter æbler. I 1828 er frugtavlens blevet så god, at Søren Pedersen køber et gevær »mest for at hæve Eble Tyveri i vor Have, hvor slige Giester begiønder at faae Adgang«. Få år efter Søren Pedersen var gået i gang med haven, anlagde han en mindre langs den østre længe, ligesom han også begyndte at indhegne et »lille vænge« syd for haven, samt et tre td. land større øst for gård og have med pil. Senere beslutter han at anlægge en plantage i det lille vænge, men her er heldet ikke med ham, idet de fleste af de små træer flere gange visnede på grund af tørke.

Efterhånden blev Søren Pedersen en agtet og anset person i sognet. Allerede i 1815 blev han udnævnt ikke alene til sognefoged, men også til kirkeværg og stævningsmand i Havreberg sogn, samt bondefoged ved Borup

gods. I optegnelserne for 1826 skriver Søren Pedersen, at han nu havde fået en stilling, der var »den driftige og oplyste Landmand værdig«. På grund af den forbilledlige ager- og have dyrkning blev han det år »omsider hædret og belønnet af Det høikongelige Landhuus Holdnings Sælskab«. Søren Pedersen var blevet en foregangsmand, som man havde tiltro til og kunne søge råd hos. Blandt andet var han den første på egnen, der dyrkede kartofler i marken og snart gjorde andre det samme, ligesom flere fik øjnene op for havebrugets muligheder.

Selv om Søren Pedersens have udelukkende synes at have været anlagt med henblik på nytteværdien, var han dog ikke uden sans for, at den skulle præsentere sig. Han har sikkert været stolt af rækkerne af frugttræer langs havens brede hovedgange, træer, der både var til »megen Nytte og Siir«. I 1821 fik Søren Pedersen opsat en ny havelåge og stakit ved indgangen til haven, »Et smukt Arbeide«, som bidrog til stedets »skionere Udseende«. Af større betydning var, at han samme år købte 40 lindetræer og plantede en allé fra sognevejen op forbi gården. Lindealléen var ellers noget, der på den tid blev forbundet med de adelige godser. At Søren Pedersen valgte at plante disse træer, kan ses som et tegn på en større selvbevidsthed. At der var nogen i sognet, der fandt han overskred en grænse, er der nok ikke tvivl om, idet han skriver at: »... nogle slette Mennesker ødelagde Endeel af disse unge Træer for mig ...«. Søren Pedersen fik dog gennemført sit forehavende og et fotografi fra 1950 viser, at lindealléen stadig danner en imponerende indkørsel til Kragshjerggård. Da Søren Pedersen plantede en lindeallé op til sin gård var det et tegn på, at en ny mentalitet var under udvikling. Landboreformerne havde udstukket rammerne for et nyt samfund på landet, hvor bønderne nu gradvist blev inddraget i den offentlige sfære. De kunne nu blandt andet blive valgt eller udpeget til forskellige tillidshverv og administrative poster. Det gjaldt fx Søren Pedersen, der i 1815 prøvede at slippe for at have hele fire poster på en gang, men det gik ikke. Der var indføjjet den sætning i fæstebrevet, at han skulle stille sig til disposition, om det måtte behøves. Søren Pedersen var en af de nye oplyste og dygtige bønder, man kunne have tillid til. Han forstod at holde sig orienteret og var allerede gået i gang med at omstille sit landbrug til nye driftsformer.

I 1830 begyndte den såkaldte kornsalgsperiode, der betød stigende velstand hos bønderne. Mange valgte at bruge en ikke ubetydelig del af indkomsten på statuskonsumtion, ikke mindst i form af stuehusbyggeri. Allerede omkring 1800 var man i velstående dele af landet, på Als og i de østlige dele af Sønderjylland begyndt at bygge store statelige grundmurede gårde med to rummelige sidelænger og med åbent udsyn fra en fornem stuelænge. Ikke sjældent blev der plantet en allé fra en velplejet gårdsplads ned til den offentlige vej. Andre steder var man dog mindre prætentiose. Dels af

økonomiske grunde og dels, fordi der i forbindelse med en ny bonde- eller landbokulturs fremvækst opstod et relativt »jævnheds«-ideal. Hvor der var mulighed for det, sørgede mange imidlertid for at bygge huset, så det tog sig ud fra den offentlige vej.

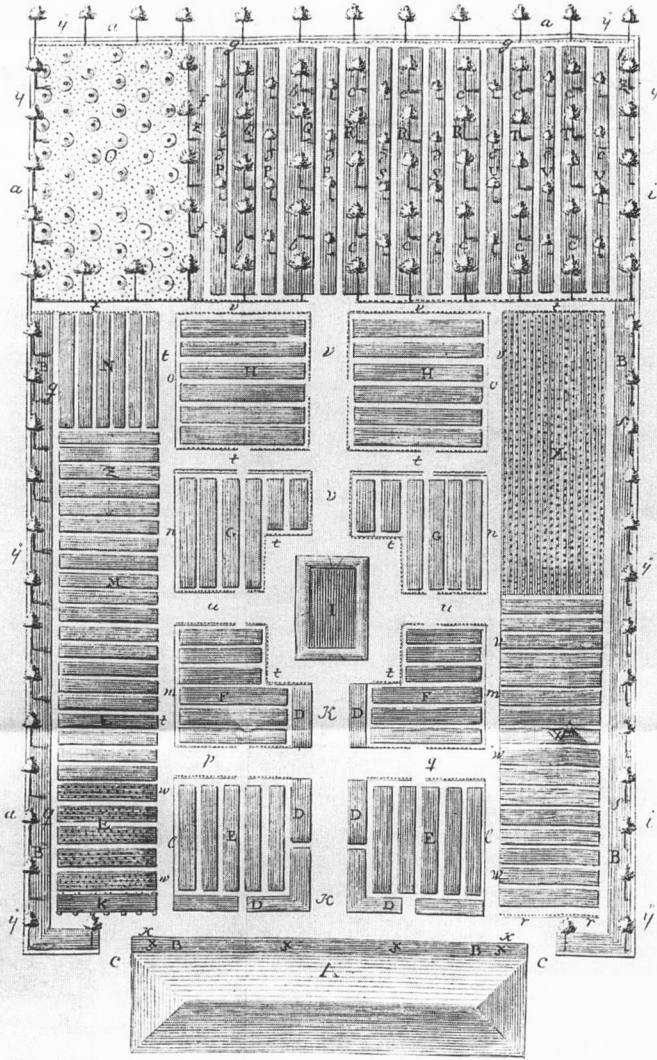
Prydhave og kulturhøjnelse

I 1843 følte kammerherre Riegels, en utrættelig forkæmper for plantning og havebrug, sig foranlediget til at udsende et opråb angående sagens fremme. Området var forsømt, ikke mindst, når det drejede sig om Vestjylland. I opråbet glædede Riegels sig over de synlige tegn på den tiltagende velstand, ikke mindst i form af nye og bedre huse. Samtidig måtte han med beklagelse konstatere, at der med velstanden ikke var fulgt en lyst til at forskønne de nærmeste omgivelser: »Vor almues uddannelse vil og må gå frem med velstanden. Vi må få sans for ædlere nydelser end dem, overdådighed i mad og drikke og ydre glans kunne give, og denne vil ytre sig på alt, hvad der nærmest omgiver os; hvad er der mer at ønske og anbefale landmanden end frugt- og havekultur, der forædler Sindet, ...« (13). Riegels påpegede, at der manglede planteskoler og oplysning. Sidstnævnte kunne afhjælpes ved en »...Haveavis, der oplyser om alle Havekulturens ældre og yngre Frembringelser, fremstillet i et Sprog, således at den af alle kan læses med ligeså megen Nytte som Interesse.« (14). Forsøget på at fremme den vestjyske havesag faldt dog i første omgang ikke heldigt ud. Ifølge Johannes Tholle var der for Vestjyllands vedkommende nok nået mere, hvis kammerherre Riegels havde holdt sig til plantesagen alene og ventet med at »...snakke om Frugtavl for ikke at tale om Prydanlæg, indtil der ved Træplantninger var frembragt det fornødne Læ« (15). Selv om der var en vis effekt at spore hvad angik træplantningen, skulle der gå flere årtier, inden prydhaverne begyndte at vinde indpas ved vestjydernes gårde.

Andre steder i landet gik det bedre. Der blev lagt større vægt på prydhaven og ikke sjældent anlagt en sådan foran de nye stuehuse. Senere i århundredet ville den sandsynligvis blive gjort større og mere præsentabel. I 1839 kunne sognepræsten i Mern, D. D. Lütken, berette, at mange af de mønske bønder nu anlagde haver både til nytte og fornøjelse. Præsten nævner for eksempel, at gårdmand Madsen i Hjelm 1837 fik anlagt en pyntelig lysthave med hjælp fra gartneren på Marienborg, ligesom han i frugthaven plantede et betydeligt antal vilde stammer, der senere skulle podes. Det var dog ikke alle, der var så optimistiske.

Der var andre tegn på ændringer. I 1843 udgav J.L. Mansa, (søn af forfatteren) slotsforvalter og gartner ved Fredensborg Slot, en femte forøget og forbedret udgave af »Have-Katechismus«. I fortalen skriver Mansa, at bo-

Tab 1

G. Huet

gen var »ene bestemt for Bønder og sådanne Kiøbstedsfolk, som selv ville besørge deres Havevæsen«. Det var dens simple og letfattelige form, der havde gjort den yndet og efterspurgt, og det var årsagen til, at den nu godt 40 år efter førsteudgaven igen kunne udgives. Det helt nye i bogen var: »Et eget Kapitel er Tilføjet om Anlæg af Græsplainer, der nu med rette anses for en af de væsentligste Prydelser såvel i en større som mindre Have«. Efter en detaljeret redegørelse for anlæggelsen af selve plænen, skriver han at: »I sådanne Græsplainer er det almindelig Brug at udskære Figurer, for deri at dyrke Blomster« (16). Der er ikke noget forslag til en plan over en sådan have, og bagest i bogen bringes den oprindelige haveplan. På denne strengt geometriske plan, hvis forbillede synes at være det 17. århundredes herregårdskøkkenhave, begrænser »prydhaven« sig til et ca. 1 m bredt og 10 meter langt bed oppe ved stuehuset, ud fra hver side af midtergangen og ca. det dobbelte ned langs en tredjedel af denne. Det er ikke meget mere end den »gamle« form for stadshave fra Nordfalster, Helene Strange beskriver. I kapitlet om græsplæner springer det derfor i øjnene, at der her er tale om en ren æstetisk udtryksform, hvor det er helt op til læseren selv at vælge, hvor stor prydhaven skulle være, og hvordan den skulle udformes. Det kan ses

Haveplan og Forklaring over Haugens Tegning fra Havekatekismus eller Grundregler for nyttige Have-Vexters Dyrkning i Danmark af Johan Ludvig Mansa, 1787.

A. Huuset. B. Rabatter til alle Slags Kaal-Planter, Salat, Radiser og Kjørvel. C. Indgang til Haugen. D. Rabatter til alle Slags Blomster saavel Sommer- som overstaaende Wexter. E. 2de Qvarterer til Salat, Portulak, Karse, Merian, Krusemynte, Basilike, Balsom, Martrum, Umbra, romersk Kamil og Pimpernelle. F. 2de Qvarterer til Sellerie, Porre, Skalotter, Hviid-Løg, Spinat, Sukker-Rødder og Kokleare. G. 2de Qvarterer til røde Beder, Pastinak, hvide og gule Roer, Vinter-Rediker og Endivie. H. 2de Qvarterer til gule Rødder, Petersillie-Rødder, Skorzonner-Rødder, Havre-Rødder, rød Løg og Salat. I. Vand-Sted. K. Mist-Benke. L. Til Asparges og Dild, Artiskokke og Karboner. M. Til Blom-Kaal, rød Kaal og Safføj-Kaal. N. Til Peber-Rod. O. Til Humle og hvid Kaal. P. Til Jordbær. Q. Til Kaal-Rabbi over og under Jordanen. R. Kartoffler. S. Botselske Roer. T. Grøn Kaal. U. Umbra, Fennikel og Malurt. V. Til alle Slags Frugt-Kjerner. W. Til Augurker, Bønner og Ærter. X. Til en Træe-Skole saavel Kjern- som Steen-Frugter. a. Blomme-Træer. b. Pære-Træer. c. Æble-Træer. d. Ribs-Træer. e. Stikkelsbær-Træer. f. Hinbær-Hekke. g. Langbartske Nødder. h. Barbariffer. i. Kirsebær-Træer. k. Lavedel. l. Salvie. m. Isop. n. Hjertens-Fryd. o. Ruder. p. Timian. q. Syre. r. Puur-Løg. s. Snit-Kaal.

som et af mange tegn på en accept af det skifte, der var på vej indenfor bondekulturen.

En ny bondekultur

Bønderne var stadig under kraftig påvirkning udefra, dels i form af de strukturelle ændringer, som magthaverne gennemførte, dels i form af en borgerlig oplysningsvirksomhed. Med stigende økonomisk og politisk indflydelse blev de imidlertid mere bevidste om eget værd. De begyndte at forholde sig til egen situation, og denne kulturbevægelse kulminerede i tiden mellem ca. 1860 og 1900. Det var ikke nogen samlet eller entydig bevægelse, men var stærkt påvirket af en toneangivende gruppe af selvbevidste gårdmænd og førende ideologer bl.a. Grundtvig. Der opstod således et nyt norm- og værdisystem, et dynamisk system, der udviklede sig under indflydelse såvel ude fra som inde fra selve landbefolkningen. Karakteristisk var imidlertid den bevidste opposition til bykulturen. Det havde betydning i en periode, hvor der blev optaget flere og flere træk fra denne bykultur. Dette skete imidlertid først efter en »filtrering« gennem det nye norm- og værdisystem og tilpasset landbokulturen. Det gjaldt også prydhaven, der kom til at spille en fremtrædende rolle som en æstetisk folkelig udtryksform. Selv om der blev optaget træk fra den herskende engelske havestil, var der ret snævre grænser for, hvad der var passende. Haven skulle udtrykke værdierne i den nye landbokultur: jævnhed, orden, moderation, arbejdsomhed og respektabilitet.

Noter:

1 Edith Mandrup Rønn og Lykke L. Pedersen har bearbejdet artiklen. Vi har valgt at lade den stå som en uredigeret skitse fra Eriks hånd, men der er læst korrektur samt forkortet i det originale manuskript. 2 Begtrup bd. I, p. 177. 3 Lütken, pp. 261-262. 4 Wilson pp. 21-22. 5 Blicher, p.70. 6 Blicher, p. 79. 7 Blicher, p. 153. 8 Krarup, Bd. V, pp. 280-281. 9 Blicher, p. 137. 10 *ibid.* 11 Begtrup, Bd. I, p.77. 12 Krarup, Bd. V, pp. 280-281. 13 Tholle, p. 89. 14 Tholle, p. 90. 15 Tholle, p. 88. 16 Mansa, p. 117.

Litteraturliste:

Christian den femtes Danske Lov, København 1683.
Adriansen, Erik: Nederlænderne på Amager. Fra kvangård til humlekule, 1973, s. 45-60.
Begtrup, Gr.: Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Danmark. Sjælland og Møen, bd. I-II Kbh. (1803), 1978.
Berentsen, Arent: Danmarckis oc Norgis Frugtbar Herlighed, 1656.
Blicher, N.: Topographie over Vium Præstekald, (1795), Herning 1978.
Bloch, J. (red.): Landbrug og Bondeliv i Midtsjælland, 1770. Skildringer af dr. jur. August Hennings. Arkiv og Museum 1899-1902.
Block, H. R.: Horticultura Danica 1647, Århus 1984.
Boyhus, Else-Marie: Grøntsager – en køkkenhistorie. Århus 1996.

- Dahlerup, Joost: Abbed Vilhelm af Abeltoft, fejlagtigt kaldt: »Danmarks Skytshelgen i Havebruget«. Hvem var han? Hvem kaldte ham sådan? Fra Kvangård til Humlekule« 1998, 15-19.
- Ganshorn, Jørgen: Frilandsmuseumshaver i Den fynske Landsby, Odense. Fra kvangård til humlekule. 1995 s. 44-47.
- Graves, Karoline (udg. af Henrik Ussing): Ved Halleby Aa. København 1921.
- Grundtvig, Frederik Lange (red.): Livet i Klokkergården. Gammeltids falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildring 1909, København 1981.
- Grundtvig, N.F.S. (udg. med efterskrift af Kaj Thaning): Skrifter i udvalg. København 1965.
- Højrup, Ole: Landbokvinden. Rok og kærne, grovbrød og vadmel. København 1966.
- Krarup, I. B.: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden, bd. I-IV København 1895-1901.
- Lange, Johan: Bondehaven i Keldbylille – under Møns Museum. Fra kvangård til humlekule 1995, s. 78-80.
- Lange, Johan: Forevisningshaver. Fra kvangård til humlekule 1992, s. 36.
- Lange, Johan: Frilandsmuseet i Lyngby. Ekskursionsberetninger 1985. Fra kvangård til humlekule 1985, s. 73-80.
- Lange, Johan: »Klosterplanter« før klostre byggedes i Norden. Fra kvangård til humlekule 1997, pp. 18-23.
- Lütken, O. D.: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Præstø Amt. København 1839.
- Mansa, J. L.: Have-Katekismus eller Grundregler for nyttige Havevæksters Dyrkning i Danmark. Femte forøgede og forbedrede oplag. København 1843.
- Mogensen, M. og P. O. Olesen: Godsejerrøster. Landøkonomiske Indberetninger fra Roskilde Amt 1735-1770, København 1984.
- Paulli, Simon: Flora Danica 1648, 1971 I-III.
- Pontoppidan, E.: Den danske Atlas bd. I, København 1763.
- Reimer, Christine: Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde. Bd. II Odense 1912.
- Schousboe, Karen (red.): En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1836). Odense 1983.
- Skrubbeltrang, Friedlev: Det danske Landbosamfund 1500-1800. Odense 1978.
- Strange, Helene: I mødrenes spor. Nordfalsterske kvinders arbejde gennem halvandet hundrede år. København 1945.
- Therkildsen, Marianne og Anne Majken Rud: Amagerbruget. Det kombinerede have- og landbrug på Amager. Fra kvangård til humlekule 1985, s. 27-60.
- Tholle, Johannes: »Bonde- og Landsbyhaven. Et kulturhistorisk Studie. Gads danske Magasin XIX, 1925.
- Tholle, Johannes: »Haver og Havedyrkning i Ringkjøbing Amt« i Hardsyssels Aarvog 1927.
- Wilson, C.: The Country House Kitchen Garden 1600 – 1950 Gloucestershire 1998.

Summary

The peasant, the peasant garden and the authorities

In the great majority of cases, Danish peasant gardens were undoubtedly established with a view to self-sufficiency. Against the background of the scattered source material it is hard to form a clear picture of how the gardens looked. What was grown in them and how were they tended? However, there can be no doubt there was no background for real ornamental gardens before the enclosure movement of the eighteenth century. Utility value was the quite central issue. The gardens were simple and functional, and the form, plants and tending were determined by local custom and usage, although there would certainly have been some very old shared features. Variations at the national level were due to among other things soil conditions and climate, possible sales potential and the attitudes of the peasants to the cultivation of gardens. To gain an overview of the potential of the soil, agriculture and the peasants, the agricultural society Land-

husholdningsselskabet called on church ministers, civil servants and other interested parties to write reports on the condition of the various parts of the country. Against the background of these reports, plans could be drawn up for the enhancement of agriculture all over the country. Among those who answered the call were rationalistically inclined and progressive pastors inspired by the thinking and new ideas of the Enlightenment.

However, as late as the 1830s observers had to note that in many places peasant gardening was actually in decline. The beneficial results of the abolition of the old common system did not apply to the gardens. On a new outlying farm there was often a lot of extra work, not least if it had been located on former common land. The fields required much work before they could be really useful. So in most cases many years passed before there were time and energy to think about establishing a garden.

In this period the farmers were subject to strong influences from the outside: on the one hand in the form of the structural changes instituted by the authorities, on the other in the form of civic education activities. However, with increasing economic and political influence, they became more aware of their own value. They began to take a conscious approach to their own situation, and this consciousness took the form of a cultural movement that culminated in the period between 1860 and 1900. There was no formal, clear, unified movement, but what happened was strongly influenced by a pace-setting group of self-aware farm owners and leading ideologists, including Grundtvig. Thus a new system of values and norms arose, a dynamic system that developed both under influences from the outside and within the rural population itself. However, one characteristic was a conscious opposition to urban culture.